

**Egy volgai bulgár jövevényszó a mari nyelvjárásokban:
šârĉa 'üveggyöngy'**

The author indicates the separation of a new group among the Turkic loans of the Cheremis dialects; a group of Volga Bulgarian origin. Her point is that the separation of the words belonging to this group from the Chuvash loans of the Cheremis dialects has been delayed until today because in the investigation of the Bulgaro-Turkic languages light only recently has been thrown on the exact relation between the Chuvash and the Volga Bulgarian languages. The author regards the Cheremis word *šârĉa* as the borrowing of a donor form *širĉa* which is the Volga Bulgarian phonetic variant of the Old Turkic *sirĉa*. The initial *š* of the donor form is a Bulgaro-Turkic phonetic development [*s(i) > š(i)*], the preservation of the *ĉ* in the medial position is a Volga Bulgarian dialectal peculiarity.

A mari nyelvjárások volgai bulgár jövevényszórétege, mint a mari szókincs török jövevényszó-állományának csuvasból elkülönített része a korábbi irodalomban nem képezte etimológiai vizsgálat tárgyát. Ennek oka nyilvánvalóan a csuvas kutatás történetében rejlik.

A 20. században a csuvas nyelvtörténeti kutatásokra igen nagy hatással volt N. I. Ašmarin „Болгары и чуваши” c. munkája (1902), melyben a szerző a csuvas nyelv bulgártörök eredetének bizonyítását részben a volgai bulgár sírfeliratok török eredetű szóanyagára alapozta. Ezt követően mértékadó turkológiai körökben hosszú időn át elfogadott volt a volgai bulgár–csuvas nyelvviszonyt az előd és az utód viszonyaként értelmezni. E felfogás szellemében keletkezett Wichmann monográfiája (1903) majd 1920-ban napvilágot látott Räsänen máig kiemelkedő jelentőségű műve, a „Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen” című, melyben a mari nyelvjárások bulgártörök jövevényszavainak forrása minden esetben csuvasként van megadva. Különbséget csak ritkán, és csak abban a tekintetben lehet a forrásra vonatkozóan felfedezni, amikor a csere-miszbe átkerült szó a csuvasból nem mutatható ki. Ilyen esetben a feltételezett átható alak elé csillag került, ami arra utal, hogy ugyanannak a csuvas nyelvnek egy korábbi állapotában létezett, de időközben kihalt szaváról van szó, vö.: *cser. or, ar 'klein' < tschuw. *or ~ kas. usw. Radl. az 'klein' (Räsänen 1920: 167).*

A mari nyelvjárások csuvas elemeinek kutatását Räsänen után M. R. Fedotov folytatta (vö. Fedotov 1968, 1990), aki a volgai bulgár–csuvas nyelvviszony

értelmezését illetően haláláig kitartott Räsänen felfogása mellett, vö. Fedotov 1980, 1992, 1996. A mari nyelvjárások turcizmusainak másik kutatója, N. I. Isanbaev „Марийско–тюркские языковые контакты” c. monográfiája (1989) egyik fejezetének már a címében – Слова чувашского (булгарского) происхождения – jelzi, hogy a két nyelvet szinonimnak tekinti (Isanbaev 1989: 38), és módszertanilag a csuvasizmusoknak csak a tatarizmusoktól való elkülönítését (uo. 39–54) tartja megvalósítandó feladatnak.

Räsänen, Fedotov és Isanbaev kutatásaival párhuzamosan (melyek a csuvas és a cseremisiz szókincs összehasonlító-történeti vizsgálatán alapultak) az 1970-es évektől megélelnkültek a volgai bulgár sírfeliratok nyelvére irányuló filológiai kutatások. A kutatástörténetben először Hakimzjanov (1974) vetette fel, hogy a volgai bulgár sírfeliratok nem homogén r-török nyelvet tükröznek, de a nyelvjárások elkülönítésére felállított kritériuma (a *ti* ~ *či* váltakozás) utóbb tévesnek bizonyult, vö. Róna-Tas 1976a: 174–175. A volgai bulgár nyelv nyelvjárásainak elkülönítését az óbulgár (ÓB) *j* kettős (*j* és *ś*) képvisellete alapján Róna-Tas javasolta 1976-ban (Róna-Tas 1976b) a sapkinói sírkő két feliratának összehasonlítása, valamint 16 volgai kipszak nyelvjárásokba került, ÓB *j* reflexióit tartalmazó volgai bulgár szó hangtani elemzése kapcsán.

A csuvas kutatás harmadik iránya ugyancsak a 20. század hetvenes éveitől élénkült meg, és feladatának tekintette az ún. bulgártörök hangtani kritériumokat tartalmazó jövevényszavak kimutatását a Volgavidék nyelveiben (vö. Dobrodomov 1971, 1974; Rédei – Róna-Tas 1972, 1975; Berta 1982; Róna-Tas 1988; Nasibullin 1992; Tarakanov 1993; Agyagási 1996, 1997, 1999, 2001a, 2002). A nyelvi kapcsolatok kutatásának eredményeképp felhalmozódott anyag szolgáltatott elégséges alapot a volgai bulgár nyelv korai középbulgár-kori (kb. a tatárjárás korára eső) nyelvi differenciáltságának a leírásához (vö. Agyagási 2001b).

A volgai bulgár nyelvnek a tatárjárás korára a vokalizmus rendszerszerű különbségei alapján három nyelvjárását lehetséges elkülöníteni, melyek között a csuvas elődje és a volgai bulgár sírfeliratok nyelve által tükrözött nyelvjárás az időbeni egymásmellettség viszonyával jellemezhető. Így ezentúl a mari szókincs török elemeinek kutatásában új feladatként jelenik meg a kölcsönzés forrásának rekonstruálásakor a volgai bulgár alakok hangtani kritériumok alapján történő nyelvjárás elkülönítése. Ehhez szolgáltat mintát az alábbi vizsgálat.

Az ’üveggyöngy’ jelentésű szó a mari irodalmi nyelvben *šârĉa* (MaRSI), de a szó képviselve van mind a keleti, mind a nyugati nyelvjárásban, vö. P B M UP UJ US C Ć *šârt’ša*, MK *širt’ša*, USj *širt’ša*, JT *šartsa*, JO *šartsä* ’üveggyöngy’ (Beke 2001: 2365).

A mari alakokat csuvas eredetűnek tartotta Räsänen (1920: 208), és az átvétel forrásaként a csuv. *šârša* és *šârĉa* alakokat sorolta fel. Isanbaev (1989) nem foglalkozik a mari szó forrásával, de Fedotov, aki szintén tárgyalta a szó történetét,

a mari alakokat ugyancsak a csuv. *šārša* és *šārča* átvételének tartja, miközben a csuvas szavak mari megfelelői között a mari *šer* szót is felsorolja (Fedotov 1990: 279). A mari *šer* idekapcsolása azonban téves, ez a szó végső fokon a kínai *tsir* 'glazúr' szó bulgártörök közvetítésű átvétele, vö. Agyagási 1997.

A csuvasban az 'üveggyöngy' jelentésű szónak az alábbi alakváltozatait találjuk: *šārša* 'бусы, борки' (Ašm. 13: 41), *šārša* 'бусы, бисер, ожерелье' (Ašm. 17: 338), *šārča* 'бусы, бисер' (Ašm. 17: 342) és *šārčča* 'id.' (Ašm. 17: 344). Szerepel a szó az 1769-es Csuvas Első Grammatikában: *шързъ* 'бисер' (Soč. 20). Valamennyi alakváltozat visszavezethető egy ÓB *širča* formára, ami az ÓT *širča* *s(i)* > *š(i)* kritériumot felmutató r-török változata. Az ÓT *širča*, amint arra Clauson utal (Clauson 1972: 845, l. még DTS), másodlagos képződmény, a szó korábbi, teljesebb alakváltozata (KÓT) azonban szintén fennmaradt az ótörök írott forrásokban, vö. ÓT *širičga* 'glass – perhaps originally a natural mineral like rock crystal' (Clauson 1972: 846). Az ÓT *širča* mai képviselői elsősorban az oguz nyelvekből mutathatóak ki, vö. tö. *širča* 'стекло' (TRSI, Radl. IV: 708), tkm. *širča* (TkmRSI), gag. *širča* (GRMSI), melyekhez egy kipcsak adat járul: kar. *širča* 'чашка, чарка, бокал' (KarRPSI).

Az ÓB *širča* szó mai szabályos csuvas képviselője *šārša*, ahol a *č* spirantizálódása *ś*-sé tipikus csuvas fejlemény. A *č* > *ś* változás időrendje az r-török nyelvekben a 10. század elé tehető, minthogy párhuzamba állítható a *j* > (*č*) > *ś* változással. Ez utóbbit visszatükrözik a magyar nyelv *szél*, *szőlő*, *szűcs* szavai, melyek bulgártörök jövevények, vö. Róna-Tas 1976b. De a 10. sz. előtti időrendet megerősítik a permi nyelvek ősspermi kori bulgár-török jövevénysszavai is, melyek 10. század előtti átvételek, és tükröződik bennük mind a *j* > *ś*, mind a *č* > *ś* változás, vö. Rédei – Róna-Tas 1972. Az első szótagi *i* redukálódása *ā*-vá szintén csuvas fejlemény, – a tatárjárás után következett be a középcsuvas (KCs) nyelvben, amint arra a csuvas nyelv közép mongol jövevénysszavai utalnak, vö. Róna-Tas 1988. Megállapítható tehát, hogy a csuvas nyelvjárási adatok közül a *šārša* és a *šārša* képviselik a belső csuvas változásokat (a *šārša* szókezdő *ś*-e kései, másodlagos, csuvas környezetben lezajlott asszimiláció eredménye). A *šārča* és *šārčča* csak nyelvjárásközi kölcsönzés eredményeképp kerülhetett a csuvas elődjébe abból a volgai bulgár (VB) nyelvjárásból, ahol a *č* spirantizációja nem zajlott le, de a *s(i)* > *š(i)* változás végbement benne. Ebben a nyelvjárársban gyakorlatilag a tatárjárás utáni időszakban is megőrződött az ÓB *širča* hangalak, és nem történt meg a magánhangzó-redukció. Ezek a sajátosságok a *širča* alakot a volgai bulgár nyelv III. típusú nyelvjáráshoz utalják, ami a sírfeliratok nyelvével azonosítható, vö. Agyagási 2001b: 13–14.

Ami a mari alakok forrását illeti, ott ugyanezen volgai bulgár nyelvjárási formával kell számolnunk. A VB *širča* forma kölcsönzése a kései ősmari korban (PM₂) zajlott, amit az átadó alak *č* mássalhangzójának keleti és nyugati nyelv-

járásban *é*-ként való szabályos megfelelése bizonyít, vö. Berezcki 1994: 52. A szó története a Volgavidéken a következőképpen rekonstruálható:

KÓT *siričga* > ÓB *sirča* > ÓCsuv *širsá* > KCs *šarsá*

> VB *širča* → PM₂ **širča* > őskeleti nyj.: **širča* > P B M
 |
 UP UJ US C Č *šáršá*,
 |
 MK *širtša*, USj *širtša*
 |
 > őсныугати nyj.: **širca* > JT *šartsa*
 |
 JO *šartsä*
 ↓
 KCs *širča* > V *šärča*, *šärčča*

A JT gyűjtőponton feljegyzett *šartsa* alak másodlagos, az első szótagi vokálisa korábbi redukáltra megy vissza. A szó a mariban semmiképp nem lehet tatár jövevény, mert – bár az *s* > *š* változás a mari nyelvjárásokban is rendszerszerűen lejátszódott, vö. Berezcki 1994: 53–55 – az ÓT *siričga* képviselője nem adatolható a volgai kipszak nyelvekből, az átadó alakként rekonstruálható VB *širča* (ahol az *s* > *š* változás a bulgár oldalon játszódott le) viszont megőrződött a csuvasban.

Rövidítések

Ašm. = Ашмарин, Н. И., Словарь чувашского языка 1–17. Казань – Чебоксары.

DTS = Надеяев, В. М. – Насилов, Д. М. – Тенишев, Э. Р. – Щербак, А. М. (ред.) (1969), Древнетюркский словарь. Наука, Ленинград.

gag. = gagauz

GRMSl = Баскаков, Н. А. (ред.) (1968), Гагаузско–русско–молдавский словарь. Москва.

kar. = karaim

KarRPSl = Баскаков, Н. А. – Зайончковский, А. – Шапшалы, С. М. (ред.) (1974), Караимско–русско–польский словарь. Издательство Русский Язык, Москва

KCs = keleti cseremisiz

KÓT = korai ótörök

MarRSl = Серебренников, Б. А. (ред.) (1957), Марийско–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.

ÓB = óbulgár-török

ÓT = keleti ótörök

PM₂ = kései őscseremisiz

Radl. = Радлов, В. В. (1911), Опыт словаря тюркских наречий. IV. Императорская академия наук, С.-Петербург.

Soč. = Сочинения принадлежащие к грамматике чувашского языка. 1769.

tkm. = türkmén

- TkmRSI = Баскаков, Н. А. – Каррыев, Б. А. – Хамзаев, И. Я. (общ. ред.) (1968), Туркменско–русский словарь. Издательство „Советская энциклопедия”, Москва.
- tö. = törökországi török
- TRSI = Баскаков, А. Н. – Голубева, Н. П. – Кямилева, А. А. – Любимов, К. М. – Салимзянова, Ф. А. – Юсипова, Р. Р. (1977), Турецко–русский словарь. Издательство „Русский язык”, Москва.
- VB = Volgai bulgár

Irodalom

- Agyagási Klára (1996), Ein neues Mitglied der türkischen Wortfamilie mit der Bedeutung 'Zwilling'. In: Berta Árpád et alii (eds), *Symbolae Turcologicae*. Series Swedish Research Institute in Istanbul. Transactions Vol 6., Uppsala. 19–21.
- Agyagási Klára (1997), A Volga Bulgarian Loan-Word in a Kazan Tatar Dialect Spoken in Diaspora. *AOH* 50: 11–15.
- Agyagási Klára (1999), Volga-vidéki etimológiák II. Mari *oŋai* – csuvas *may*. *FUD* 6: 3–13.
- Agyagási Klára (2001a), Zur Geschichte der tscheremissischen *-la/-lä* und der tschuwaschischen *-lla/-lle* Adverbialsuffixe. *Studia Etymologica Cracoviensia* 6: 9–14.
- Agyagási Klára (2001b), Középbulgár nyelvjárások, középbulgár nyelvéllapot. In: Károly László – Kincses Nagy Éva (szerk.), *Néptörténet – Nyelvtörténet*. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése. Szeged. 1–17.
- Agyagási Klára (2002) Some Middle Bulgarian Loan-Words in the Volga Kipchak Languages. *AOH* 55: 25–28.
- Ašmarin, N. I. [Ашмарин, Н. И.] (1902), Болгары и чувашы. Казань. Репринт: 2000, Чебоксары.
- Beke Ödön (2001), Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch) VII. *Bibliotheca Ceremissica Tomus IV/7*. Unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und József Erdődi, neu redigiert von Gábor Bereczki, bearbeitet von Margarita Kuznecova, herausgegeben von János Pusztay. Savariae.
- Bereczki Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. *SUA* 35.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Dobrododomov, I. G. [Добродомов, И. Г.] (1971), Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков. (Соответствие *s ~ š*) *СТ* 1971/2: 81–92.
- Dobrododomov, I. G. [Добродомов, И. Г.] (1974), Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков. (К вопросу о развитии так называемого протетического согласного *v* в тюркских языках.) *СТ* 1974/2: 34–43.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1968), Исторические связи чувашского языка с

- волжскими и пермскими языками. Чебоксары.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1980), Чувашский язык в семье алтайских языков. Чебоксары.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1990), Чувашско–марийские языковые взаимосвязи. Издательство Сатаровского университета, Саранский филиал, Саранск.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1992), Материалы к историко-этимологическому словарю чувашского языка. Научно-исследовательский институт языка, литературы, истории и экономики при Совете Министров Чувашской АССР, Чебоксары.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1996), Этимологический словарь чувашского языка. I–II. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары
- Hakimzjanov, F. S. [Хакимзянов, Ф. С.] (1974), Следы диалектов в языке памятников Волжской Булгарии. СТ 1974/4: 25–31.
- Isanbaev, N. I. [Исанбаев, Н. И.] (1989), Марийско–тюркские языковые контакты. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола
- Nasibullin, R. Š. [Насибуллин, Р. Ш.] (1992), Булгаризмы и их отношение к вопросу о времени распада общепермской языковой общности. Вордском Кыл 1992/2: 81–95.
- Räsänen, Martti (1920), Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu 48.
- Rédei Károly – Róna-Tas András (1972), A permi nyelvek ősermi kori bolgár-török jövevényszavai. NyK 74: 281–298.
- Rédei Károly – Róna-Tas András (1975), A bolgár-török–permi érintkezés néhány kérdése. NyK 77:31–34.
- Róna-Tas András (1976a), A Volga Bulgarian Inscription from 1307. AOH 33: 153–186.
- Róna-Tas András (1976b), Some Volga Bulgarian Words in the Volga Kipchak Languages. In: Káldy Nagy, Gyula (ed.), Hungaro-Turcica. Akadémiai Kiadó, Budapest. 169–175.
- Róna-Tas András (1982), Loan-words of Ultimate Middle-Mongolian Origin in Chuvash. SUA 17: 66–134.
- Róna-Tas András (1988), Turkic Influence on the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 742–780.
- Tarakanov, I. V. [Тараканов, И. В.] (1993), Удмуртско–тюркские языковые контакты: теория и словарь. Издательство Удмуртского государственного университета, Ижевск.
- Wichmann, Yrjö (1903) Die tschuwaschischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu 21.